

Функціонально-граматична специфіка українських віддієслівних іменників зі значенням дії на фоні інших слов'янських мов

Olena Pchelintseva
Cherkasy State Technological University, Ukraine

Abstract The article presents an analysis of the grammatical, semantic, and functional features of *nomina actionis* (action nominalizations) in the Ukrainian language against a Slavic background. I offer a quantitative analysis of a corpus of Ukrainian *nomina actionis* obtained with a continuous sampling method from the largest Ukrainian-language dictionary, as well as a linguistic experiment with native speakers aimed at finding out the perception of the aspectual properties of these verbal nouns. From a semantic point of view, it is argued that the ratio between nominal and verbal features in *nomina actionis* is a unique property of the Ukrainian grammatical system as compared to the rest of Slavic.

Keywords Verbal action noun. *Nomina actionis*. Transposition. Grammatical status. Verbal categories. Aspectual differentiation.

The present article was previously published in: Пчелінцева, О.Е. (2019). "Функціонально-граматична специфіка українських віддієслівних іменників зі значенням дії на фоні інших слов'янських мов". *Термінологічний вісник. Збірник наукових праць*, 5, 33-40.

Peer review

Submitted 2022-12-01
Accepted 2022-12-06
Published 2023-01-27

Open access

© 2022 Pchelintseva | © 4.0

Citation Pchelintseva, O. (2022). "Функціонально-граматична специфіка українських віддієслівних іменників зі значенням дії на фоні інших слов'янських мов". *Balcania et Slavia*, 2(2), 143-152.

DOI 10.30687/BES/2785-3187/2022/02/003

1 Одним з актуальних питань українського термінознавства є функціонально-семантичні можливості термінів-іменників дієслівного походження, які системно використовують для позначення процесових понять (типу *розшарування, випромінювання* тощо). Конструкції з віддієслівними іменниками є одним з найбільш зручних засобів компресії, вони сприяють інтелектуалізації мови (Pometkova 2002), а також збільшують обсяг інформації в одиниці тексту (підвищують інформаційну щільність тексту), що є надзвичайно цінним для наукового тексту.

Оскільки термінологічна система ґрунтується на системі загальномовній, вважаємо за доцільне максимально об'єктивно з'ясувати семантичні, граматичні, функціональні властивості українського віддієслівного іменника зі значенням дії у порівнянні з цією категорією слів в інших слов'янських мовах. Це, на нашу думку, дозволить уникнути штучного наближення вказаної підсистеми до тих чи інших стандартів, не властивих українській мові.

Мета статті полягає у з'ясуванні функціонально-семантичної та граматичної специфіки українських імен дії за допомогою суцільного формально-семантичного аналізу словникових та корпусних даних із залученням результатів лінгвістичного опитування носіїв української мови.

2 Віддієслівний іменник дії має давнє походження. Утворення цих слів в слов'янських мовах має спільну основу: відповідні суфікси через праслов'янську мову сходять до суфіксальних елементів індоевропейської мови (*-o, *bha, *-ta) (Мельничук 1986, 57). Найбільш продуктивна дериваційна модель праслов'янського походження “дієслівна основа + -ij(e)” є в усіх слов'янських мовах та діалектах. У результаті повторного розкладання основ з цієї моделі з'явилися суфікси -anij, -enij, -tij, що по-різному реалізувались у сучасних слов'янських мовах: укр. *дослідження, досліджування*; пол. *badanie* ‘досліджування’, *zbadanie* ‘дослідження’; чес. *zvyšení* ‘збільшення’, *zvyšování* ‘збільшування’; рос. *исследование, развитие*; біл. *маўчанне* ‘мовчання’, *жыццё* ‘життя’; болг. *гледане* ‘спостереження’; мак. *oranje* ‘оранка’ тощо.

Гібридний характер віддієслівних іменників викликає кілька питань щодо їх категоріальних властивостей:

- це форма дієслівна чи іменникова?
- які дієслівні категорії зберігаються в процесі деривації, а які втрачаються?
- як саме зменшення дієслівності впливає на функціональні властивості таких утворень?

3 Незважаючи на значну подібність слов'янських граматичних систем та спільність історичного розвитку, відповіді на ці запи-

тання для кожної конкретної мови не однакові. У різних слов'янських мовах віддієслівний іменник розташований на різній відстані від дієслова, тобто може бути "більше іменником" або "більше дієсловом" (що визначається ступенем нейтралізації і конденсації дієслівних семантичних компонентів), мати різний граматичний статус, а також бути більш або менш регулярним. Наприклад, за нашими підрахунками, польський віддієслівний іменник утворюється (майже) від кожного дієслова і зберігає категорії виду та зворотності, український – від кожного 4 дієслова і зберігає більшість видових показників, російський – лише від кожного 6-го дієслова і втрачає видові форми та зворотність, пор.:

- рос.: *повторение*
- укр.: *повторення / повторювання*
- пол.: *powtórzenie / powtórzenie się / powtarzanie / powtarzanie się*.

3.1 Граматичний статус імен дії у системах сучасних слов'янських мов відрізняється. Так, у західнослов'янських мовах ці іменники поділяють на два типи: категоріальний *substantivum verbale* (з суфіксами *-nie (-ní) / -tie (-cie, -ti)* (напр., чес. *honěnie* 'полювання') і некатегоріальний *substantivum deverbale* з будь-яким транспозиційним суфіксом, крім вищезазначених (напр., чес. *honěná, hon, honba, honitba, hoňka / honka, honička, honěnice*). Іменники першого типу настільки близькі до дієслова, наскільки це можливо, мають високий ступінь семантичної передбачуваності. У деяких дослідженнях ці утворення (разом з дієприкметниками, інфінітивами тощо) називають нефінітними формами дієслів (Petr 1986; Saloni 2007). У багатьох словниках вони наводяться безпосередньо у статтях відповідних дієслів (як дієслівні нефінітні форми), регулярно і майже повністю успадковують дієслівну семантику і лише в окремих випадках розвивають вторинні значення.

У південнослов'янських мовах також виділяють два типи (зокрема, у сербській *glagolske imenice* і *deverbative imenice* (Gradinarova 1999; Klajn 1998)), однак регулярний тип з *-nje / -ne* утворюється лише від дієслів недоконаного виду. Є наукові розвідки, в яких ці регулярні віддієслівні утворення трактують як дієслівні форми (Gradinarova 1999, 14) або герундій (*gerund*) (Šipka 2000). До другого типу належать некатегоріальні іменники від дієслів доконаного виду. Вони втрачають семантичний зв'язок з дієсловом, набувають вторинних предметних значень і є, без сумніву, повноцінними іменниками.

У східнослов'янських мовах немає поділу на категоріальні і некатегоріальні типи: усі подібні утворення розглядають як віддієслівні іменники, що є результатом словотворчого (не формотворчого!) процесу, хоча різні лексеми зберігають дієслівну семантику

в різному обсязі. Недостатня регулярність і недостатня передбачуваність семантики не дає підстав класифікувати такі похідні як регулярні віддієслівні форми. Але українська мова помітно вирізняється від російської і білоруської – віддієслівний іменник у ній має більше дієслівних ознак. Розглянемо це детальніше.

3.2 У результаті транспозиції українського дієслова в іменник ця форма отримує граматичні категорії роду та відмінка, а також редуковану категорію числа. Дієслівні категорії часу, способу, особи та стану український віддієслівний іменник практично втрачає (цікаві спостереження про це див. у О. Сиянвського (1922, 76-7) та А. Кримського (1900, 7)). Перехідність / неперехідність частково зберігається та модифікується: іменники, утворені від перехідних дієслів, керують залежним іменником у родовому відмінку (*перекладати текст* (знахідний відмінок) → *перекладання тексту* (родовий відмінок), в разі творення від неперехідного дієслова відмінок залежного іменника залишається незмінним (*мандрувати країною* (знахідний відмінок) → *мандрування країною* (знахідний відмінок)). Виявлено окремі рефлексі семантичної ознаки каузативності / некаузативності: *побільшати* → *побільшання*; *побільшити* → *побільшення*; *відростати* → *відростання*; *відрощувати* → *відрощування*; *спустити* → *спустіння*; *спустошити* → *спустошення*, – і ще кілька десятків подібних випадків. Формальні показники зворотності дієслів у результаті транспозиції повністю зникають: постфікс *-ся* в українських девербативах (на відміну, наприклад, від чеських та польських) втрачено: “*Навчання* – дія за значенням *навчати і навчатися*” (Словник української мови 1970-1980, т. 5, 43).

3.3 Найбільше запитань і наукових суперечок викликає категорія виду, оскільки в українській мові у багатьох випадках іменники зі значенням дії утворюються від обох членів видової пари: *наповнювати* (недоконаний вид) → *наповнювання, наповнити* (доконаний вид) → *наповнення*. Особливу увагу на такі двійки віддієслівних іменників типу звертають укладачі сучасних державних термінологічних стандартів (ДСТУ 3966-2000, ДСТУ 1.5-2003), де, зокрема, вказано, що назву дії “потрібно завжди позначати тільки віддієслівним іменником, утвореним від дієслова недоконаного виду, [...] не можна в таких випадках вживати іменники, що позначають подію (доконаний процес)” (ДСТУ 3966-2000, 16). Натомість про те, що це правило не є наразі загальноприйнятою нормою і вимагає зусиль для його впровадження (з чим цілком погоджуємося), свідчить наступна вказівка: “з кожним іменником [...] необхідно подати дієслово доконаного і недоконаного видів, від яких утворені ці іменники, щоб [...] допомогти краще сприймати і розуміти іменники” (ДСТУ 3966-2000, 16).

Про необхідність послідовно семантично і функціонально розрізняти терміни-іменники зі значенням дії, утворені від дієслів доконаного і недоконаного виду, зокрема у термінологічному використанні, пише у багатьох своїх роботах М.Д. Гінзбург (2011; 2012). К.Г. Городенська наголошує на тому, що розмежування віддієслівних іменників зі значенням процесу та зі значенням завершеної дії, відповідно до виду твірного дієслова, становила раніше прескриптивну норму української мови, і ця норма зараз повертається у чинних правилах розроблення термінологічних стандартів (Городенська 2017, 19). Цілком погоджуючись з цим твердженням, зауважимо, що у такому разі – якщо це дійсно граматичний стандарт – це правило необхідно відображати у граматиках. Але в сучасних академічних та зіставних граматиках ми знаходимо як мінімум три підходи до цього питання, і одностайності в них немає:

- Видова опозиція у дериватів не зберігається (Озерова 2003, 349).
- Віддієслівний іменник зі значенням дії зберігає “в дещо модифікованому вигляді категорію виду” (Вихованець&Городенська 2004, 116; Вихованець et al. 2017, 252).
- Дієслівна категорія виду транспонується “в усі похідні віддієслівні різновиди частин мови – віддієслівний іменник...” (Вихованець et al. 2017, 148).

4 Якщо звернутися до словників, то картина стає ще більш плутаною.

4.1 В академічному 11-томному словнику української мови (далі – СУМ) віддієслівним іменникам дії подано окремі чіткі тлумачення: “ЗМІНЕННЯ. Дія за знач. змінити 1-3; ЗМІНЮВАННЯ. Дія за знач. змінювати. ЗМІНА. Перехід, перетворення чого-небудь у щось якісно інше [...]” (СУМ, т. 3, 622). Водночас, тлумачний словник української мови (далі – НТСУМ), укладений на основі (СУМ), взагалі, за окремими винятками, не містить відповідних іменників зі значенням дії на -ння. Наприклад, в ньому відсутні *змінювання, змінення* та под., але є *змiна*, яке в першому значенні має таке тлумачення: “1. Змінювання, перехід, перетворення чогось у щось якісно інше... ” (НТСУМ, т. 1, 768). Судячи з першого слова тлумачення, значення слова *змiна* має бути перш за все процесуальним, що суперечить мовній практиці, оскільки цей девербатив вживається, в першу чергу, в результативному або опредметненому значенні. Відсутність же тлумачень слів *змінювання, змінення* (і подібних до них) можна пояснити двома причинами: або автори словника вважають їх не окремими лексемами, а тільки формами дієслова (наслідуючи польську лексикографічну практику), і тоді іменник зі значенням дії отримує парадигматичний статус, – або ці лексеми позиціонують як не-

затребувані в сучасній мові. Останнє, однак, легко спростувати зверненням до Корпусу текстів української мови (далі – КТУМ) і до Генерального регіонально анотованого корпусу української мови (далі – ГРАК):

- КТУМ: *змінювання* – 22 входження (дата звернення 15.02.2019), *змінення* – 20 входжень (дата звернення 15.02.2019);
- ГРАК: *змінювання* – 73 входження (простий пошук, v. 4, дата звернення 15.02.2019), *змінення* – 85 входжень (простий пошук, v.4, дата звернення 15.02.2019).
- Отже, словники української мови не завжди послідовно відображають важливі компоненти значень віддієслівних іменників, а іноді не відображають їх зовсім. У ситуації, коли ми не знаходимо несуперечливої відповіді у прескриптивних нормах, варто безпосередньо звернутися до мовного та мовленнєвого матеріалу.

4.2 Шляхом суцільної вибірки з СУМ ми отримали близько 7 800 віддієслівних іменників за значенням дії, з них на *-ння / -ття* ~6600, на *-к(а)* ~350, з нульовим суфіксом ~ 260, з іншими суфіксами ~500. Було виявлено близько 3000 “видових” пар типу *твердіння – затвердіння; здавлювання – здавлення*, з них більша частина (2530) – це суфіксальні пари (*повторювання – повторення*). Також є незначна кількість двійок й трійок з різними транспозиційними суфіксами типу *викачування – викачка* (204), *завалювання – завал* (312) або *розкурювання – розкурка – розкур* (150). У них іменники на *-енн(я)* корелюють з дієсловом недоконаного виду, а іменники з *-к(а)* або з \emptyset характеризуються непослідовно. Близько 3700 іменників не мають спільнокореневих утворень, серед них значно більше утворено від дієслів недоконаного виду (~2900) і майже у 10 разів менше (~300) – від дієслів доконаного виду. Важливо, що 98% (!) українських віддієслівних іменників співвідносяться тільки з дієсловом певного виду (в російській мові, наприклад, таких набагато менше – 58%). Вважаємо, що таким чином українська мова “уникає” видової універсальності імен дії і тяжіє до чіткого їх розрізнення.

Деякі іменники (типу *випромінювання*) викликали у нас сумніви щодо відсутності у них корелятивних за видом іменників – “партнерів”, і ми перевірили їх на наявність у сучасних корпусах. Виявилось, що сумніви були не марними: *здавлення* (в СУМ немає, 41 входження у ГРАК, дата звернення 14.02.2019) – *здавлювання* (в СУМ є, 37 входжень у ГРАК, дата звернення 14.02.2019); *налаштування* (в СУМ немає, 470 входжень у ГРАК, дата звернення 14.02.2019) – *налаштовування* (в СУМ є, 6 входжень у ГРАК, дата звернення 14.02.2019). Як бачимо, ці парні форми реально функціонують у мовленні.

Отже, якщо навіть виходити виключно зі словникових даних, 37,5% віддієслівних іменників зі значенням дії в українській мові мають можливість розрізняти видові значення (“видові пари”). Варто врахувати, що за даними лексикографічного дослідження Н.М. Сухариної, дієслів, що мають видову пару в СУМ – 53,4% (Сухарина 2003). Відповідно кількість парних за видом дієслів та парних “за видом” іменників зі значенням дії загалом можна порівняти (якщо врахувати відсутні в СУМ, але реально наявні в узусі одиниці, то цей відсоток буде ще вище). Цей факт, а також те, що абсолютна більшість (98%) українських віддієслівних іменників чітко співвідноситься з дієсловом певного виду, надає їм особливих формально-семантичних можливостей для вираження дієслівної видової семантики.

5 Для верифікації результатів ми провели лінгвістичне опитування носіїв української мови студентів Черкаського державного технологічного університету (м. Черкаси) (детальний опис див.: Пчелинцева 2016, 239-45). Зокрема, респондентам було запропоновано вибрати з двох імен дії типу *читання* – *прочитання* одне для конкретного речення – нас цікавило, чи розрізняють носії мови видові відтінки віддієслівних імен. У результаті в кожному випадку більшість респондентів вибрала із запропонованих двійок девербатив, “правильний” за видовою семантикою, результати нижче.

I. Рятування (від *рятувати*) – врятування (від *врятувати*):
А. *А той уже був зайнятий (рятуванням / врятуванням) капітана та його команди і не мав багато часу на розмови* – 52 з 55-ти респондентів вибрали іменник **рятування**, що вказує на процес, і це відповідає контекстуальній семантиці.

Б. *Марко попросив командира, щоб “Розвідувач риби” полетів на маяк і дав звістку батькові про (рятування / врятування) сина* – 53 з 55-ти респондентів вибрали іменник **врятування**, що вказує на результат, відповідно до контексту.

II. Читання (від *читати*) – прочитання (від *прочитати*):

А. *Працюючи в полі, Аліпій мав таке ж задоволення, як і від (читання / прочитання) книжок* – 51 респондент вибрав варіант **читання**, що вказує на процес, і це відповідає контекстуальній семантиці.

Б. *Після (читання / прочитання) герої продовжували жити й діяти у Лесиковій фантазії* – 41 респондент вибрав варіант **прочитання**, що вказує на завершену дію і відповідає контексту.

III. Будування (від *будувати*) – побудування (від *побудувати*):
 А. Йому здавалось, що все йде дуже помалу, що (**будування / побудування**) кінця не буде – 36 відповідей **будування**, що вказує на процес і відповідає контекстуальному значенню.
 Б. Особливості (**будування / побудування**) цитаделі були такими, що не дозволяли проводити приступи на неї з трьох сторін – 31 відповідь **побудування**, що вказує на результат відповідно до контексту.

Разом з тим з'ясувалося, що далеко не всі студенти змогли пояснити різницю у значеннях між *охолодження* (від *охолодити*) і *охолоджування* (від *охолоджувати*): лише два учасники повідомили, що *охолодження* називає дію завершену, а *охолоджування* – незавершену, ще семеро зазначили, що *охолоджування* – це процес, решта не змогли відповісти на це запитання. Припускаємо, що іменники такого типу частково втрачають семантичну корелятивність, а у мовленні частіше використовується лише один іменник з пари.

Для діагностики сприйняття семантики транспозиційних суфіксів ми також запропонували респондентам 22 віддієслівні іменники з суфіксами *-нн(я)*, *-к(а)*, \emptyset . Їх потрібно було позначити як “результативні” або “тривалі”, “процесуальні”. Іменники з суфіксом *-к(а)* отримали збалансований розподіл: 51% “процес” – 49% “результат”. В іменах дії з нульовим суфіксом респонденти переважно побачили результативну семантику: 24% “процес” – 76% “результат”, а в іменах на *-нн(я)*, навпаки, процесуальність і тривалість: сумарно 78% “процес” – 22% “результат”.

Результати анкетування уточнили висновки, отримані на основі аналізу словників. Носії мови сприймають семантичні відмінності між членами іменних пар типу *рятування* – *врятування* і послідовно розрізняють їх у мовленні. Функціональні відмінності між іменниками типу *нав'язання* – *нав'язування* виражені менш чітко. Транспозиційні суфікси *-нн(я)* та \emptyset є додатковими маркерами дієслівної видової семантики імен дії: *-нн(я)* → процесуальність, тривалість, \emptyset → результативність, завершеність. Суфікс *-к(а)* є нейтральним щодо вираження дієслівних значень, він “опредмечує” значення дії.

6 Отже, віддієслівний іменник із значенням дії в українській мові не належить до дієслівних форм, а виділяється як особливий розряд іменників. Він значною мірою успадковує дієслівну видову семантику (особливо це стосується тих іменників, які зберегли формальні маркери виду – перфективні префікси або імперфективні суфікси) та демонструє помітну тенденцію до аспектуальної диференціації в узусі. Співвідношення іменникової та дієслівної семантики в цих гібридних утвореннях є унікальною рисою граматичної системи української мови на фоні інших слов'янських мов.

Скорочення

- ГРАК = Генеральний регіонально анотований корпус української мови
 ГРАК. <http://uacorpus.org/>.
- КТУМ = Корпус текстів української мови. Лабораторія комп'ютерної лінгвістики Інституту філології КНУ ім. Т. Шевченка. <http://www.mova.in-fo/corpus.aspx?l1=209>.
- НТСУМ = Новий тлумачний словник української мови: В 3 т. (2008). Яременко, В., Сліпушко, О. Вид. 2-е, випр. Київ: Аконіт.
- СУМ = Словник української мови: в 11 тт. (1970-1980). Білодід, І.К. (Ред.). АН УРСР. Інститут мовознавства. Київ: Наукова думка.

Бібліографія

- Вихованець, І.Р.; Городенська, К.Г. (2004). *Теоретична морфологія української мови*. Київ: Пульсари.
- Вихованець, І.Р.; Городенська, К.Г.; Загнітко, А.П.; Соколова, С.О. (2017). *Грамматика сучасної української літературної мови. Морфологія*. Київ: Видавничий дім Дмитра Бураго.
- Гінзбург, М.Д. (2011). "Особливості української мови, на які треба зважати, укладаючи термінологічні словники". Дубичинский, В.; Ройтер, Т. (Ред.), *Слово и словарь. Vocabulum et vocabularium: сб. науч. трудов по лексикографии*, 12, 159-63. Харків: Підручник НТУ "ХПІ".
- Гінзбург, М.Д. (2012). "Мовознавче підґрунтя теорії подавання процесових понять в українській фаховій мові". *Українська наукова термінологія: збірник матеріалів науково-практичної конференції "Українська наукова термінологія. Природничі науки"*. Київ: Наукова думка, 4, 29-39.
- Городенська, К. (2017). "Грамматичний стандарт української літературної мови і сучасна практика". *Грамматичні студії*. Вінниця: ДонНУ імені Василя Стуса, 3, 17-21.
- ДСТУ 3966 (2000). *Термінологія. Засади і правила розроблення стандартів на терміни та визначення понять. Введ. 2000-10-05*. Київ: Держстандарт України.
- ДСТУ 1.5 (2003). *Національна стандартизація. Правила побудови, викладання, оформлення та вимоги до змісту нормативних документів. Введ. 2003-07-01*. Київ: Держстандарт України.
- Мельничук, А.С. (Ред.) (1986). *Историческая типология славянских языков. Фонетика, словообразование, лексика и фразеология*. Киев: Наукова думка.
- Крымский, А. (1900). "О малорусских отглагольных существительных на ене и ине." *Окремий відбиток з "Юбилейного сб. в честь В.Ф. Миллера"*, 298-304. Москва.
- Озерова, Н.Г. (Ред.) (2003). *Сопоставительная грамматика русского и украинского языков*. Київ: Наукова думка.
- Пчелінцева, О.Е. (2016). *От глагола к имени: аспектуальность в русских, украинских и польских именах действия*. Санкт-Петербург: Наука.
- Снявський, О. (1922). *Порадник української мови*. Берлін; Нью-Йорк: Україно-американське вид. т-во "Космос".
- Сухарина, Н.М. (2003). *Грамматична та лексична семантика українського дієслова в лексикографічній системі: автореф. дисс.... канд. філол. наук*. Київ.

-
- Gradinarova, A. (1999). *Semantics of Russian and Bulgarian Deverbal Nouns*. Sofia: Eurasia Academic Publishers.
- Klajn, I. (1998). "Gramatički i leksikografski satus glagolskih imenica od nesvršenih glagola". *Naučni stanok slavista u Vukove dane*, 27(2), 149-58.
- Marič, B. (2010). *Sintaksička derivacija u svremenom ruskom knjevnom jeziku u poređenju sa srpskim* [PhD dissertation]. University of Beograd. Beograd.
- Petr, J. (1986). *Mluvnice češtiny II*. Praha: Academia.
- Pometkova, J. (2002). "Intelektualizacija na ezyka čerez nominalizirani kontrukcii". *Naučni trudove na Rusenskija universitet „A. Kānčev“*, 39/2, 2, 26-29.
- Saloni, Z. (2007). *Czasownik polski (odmiana, słownik)*. Wyd. III, zmienione. Warszawa: Wiedza powszechna.
- Šipka, D. (2000). "O statusu glagolske imenice". *Zbornik MS za filologiju i lingvistik*, XLIII, 641-5.